

## Körséták a Kárpát-medencében

Kezdem egy példázattal az útinapló történelmi fontosságáról. Piski manapság szinte csak mint vasúti csomópont él a köztudatban. Fel kell ébreszteni itt az emlékezetet: a Sztrigy folyó egykori, öreg fahídján zajlott le Bem tábornok nevezetes csatája 1849. február 9-én, amely egy időre javunkra fordította a hadiszerencsét. Állt itt egy emlékoszlop, de ledöntötték és beleöntötték egy dévai tömbház alapzatába... Riadóztathat az irodalom, Petőfi verse, a *Négy nap dörgött az ágyú...* Ha az irodalom nem tart velünk, végképp eltévedünk itt a jelen útjelzői között; nem térünk le Dédácsra, hiszen valósággal elbújik az országúti forgalom elől. Kazinczy Ferenc útinaplója igazít el ide, a hajdanán világhírű arborétumhoz, amelyet a Gyulay grófok létesítettek a 18. század elején, és ma is 1700 növényfajta látható itt, a világ minden tájáról.

A nyelvújítás író-mestere 1816-ban járt itt, börtönéből való szabadulása után. Az *Erdélyi levelek* őrzik az utazás élményeit és az író gondolatait. A hiteles írói útirajzok és az ezekbe ötvözött eszmefuttatások nálunk, magyaroknál gyakran magát a történetírást pótolták. Főleg, ha nyíltan nem lehetett szólni a közvetlen jelen nemzeti állapotairól, a gondokról és gondatlanságokról.

Pomogáts Béla sűrűn ír útjegyzeteket. Olyan „külhoni” utazásairól, amelyek Kazinczy korában még belföldi barangolásoknak számítottak volna. A diktatúra idején nem egyszer útiképek alakjában adott hírt az erdélyi, a felvidéki vagy nyugati magyarság igazi hangulatáról, törekvéseiről; jelképek, utalások mögé rejtve véleményét, amit a hatalom másként nem viselt volna el. Majdanán ezeknek az útjegyzeteknek a „megfejtése” is segíteni fogja a történészek tisztább látását a szétszakított nemzet konokul őrzött lelki egységéről, országhatárok és eszmei barikádok fölött.

Jó szokását Pomogáts Béla nem hagyta el azután sem, hogy a kilencvenes évek elejétől nevével nevezhette a jelenségeket, törekvéseket, a más előjelű, cseppet sem kisebb gondokat és aggodalmakat. Noha szemhatára Európát és a nagyvilágot fogja át – egyik szerzője volt a nyugati magyar irodalmat először bemutató pesti kötetnek – visszatér mindegyre Erdélybe (honnan a diktatúra kitiltotta volt), a Felvidékre, a Délvidékre, a kárpáti magyar kisebbségi világba, s újabb látletelei nem engedik lankadni figyelmünket a továbbra is veszélyeztetett magyar életről.

Erdélyt szinte második szülőföldjének jelölte ki maga választotta sorsa. Még egyetemi hallgató, mikor felfedezi Kuncz Aladárt, az irodalomszervezőt és regényírót. Az erdélyi születés sem válthatna ki nagyobb felelősségérzetet e keleti magyar világ iránt, mint a vállalt azonosulás. Kritikák százait írta erdélyi magyar művekről. Tollából került ki két erdélyi magyar irodalomtörténet, amelyek egyedülállóak a maguk nemében. (*Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*, 1987, és *A romániai magyar irodalom*, é. n.)

Az erdélyi magyar irodalom igazi szerencséje, hogy Pomogáts Béla viszonylagos „kívülállása” – viszonylagos, mivel az alkotók többségéhez őszinte barátság fűzi – tehát az a bizonyos mérlegelő távolság közte és a tárgyalt művek között távlatot ad ítéleteinek. Nem befolyásolják az erdélyi belső torzalkodások, nem szekértáborok indulataira figyel, hanem a születő művekre és azok helyét keresi az egyetemes magyar irodalom egészében. Ezért nem kell korrigálnia régebben írt, több évtizedes kritikáit, tanulmányait.

Az újabb erdélyi magyar irodalom anyaországi, főleg pesti fogadtatását nagyban befolyásolta az esetlegesség, az, hogy éppen mely művek kerültek itt piacra, vagy me-

lyik kritikus figyelmét keltették fel. Jellemzésül erre egy példa. Bukaresti magyar újságíró azóta elfelejtett első és utolsó könyvecskéjéről, egy szovjetunióbeli útijegyzetről közismert budapesti professzor ezt írta le 1965-ben az irodalmi hetilapban: „az erdélyi magyar irodalom ezzel a művel lépett ki a katakombákból.”

Pomogáts Béla erdélyi lustráit soha nem érthette a tájékozatlanság vádja. Vagy az elfogultságé. Illetve, egy valamiben elfogult volt mindig: a művek esztétikai értékét és nemzeti szolgálatát illetően. Erdélyben ugyanis ennek a két tényezőnek a szerencsés találkozása hozhat létre olyan műveket, amelyek egyképpen szolgálják a lelki gazdagodást és a nemzeti megmaradást.

Szokás alapítónak nevezni Pomogáts Bélát. Az intézményes Erdély felé fordulás idejét a Magyar Írószövetség kritikai szakosztályának 1968-as nevezetes ülésétől számítjuk, mikor kimondatott a kettős kötődés, kettős kötelezettség elve. Határkő ez, kétségtelenül. De gondolnunk kell arra, hogy akkor már kész volt, ha nem is jutott el azonnal az olvasókhoz, az első érvényes monográfia Kuncz Aladárról – Pomogáts Béla tollából. Ez a fiatal irodalomtörténész személyes elkötelezettsége volt a magyar irodalom egysége mellett, amit abban az időben az anyaországban nem emlegettek, Erdélyben pedig hatóságilag üldöztek.

Munkásságát életessé teszi az, hogy az erdélyi valóságot mindig két irányból közelítette meg: az irodalom és a történelem, illetve a társadalmi mozgás oldaláról. Szinte jelképszerűnek tartom, hogy két legújabb, 1995-ös kötete szintén ezt a két irányt jeleníti meg. A *Kárpát-medencei körséta* a politikai, történelmi képet rajzolja fel, meghatározó háttérként, amely az írói műveket serkenti és értelmezi. Az *Erdélyi tükör* tanulmányokban és emlékezésekben idézi a magyar írás útját Trianontól napjainkig.

Trianon az magyar nemzeti és egyben európai dráma, amely újból meg újból nyugtalanítja Pomogáts Béla gondolkodását. Miként hetvenöt éve égő seb a magyar társadalom testén.

Akkor is az, mikor sem az anyaországban, Erdélyben még kevésbé volt ildomos emlegetni. Mintha nem maga a dráma, hanem az annak feloldására tett kísérletek zavarták volna igazán Magyarország és Közép-Európa békéjét. A magyar lelki öncsonkításra nincs fájóbb példa ennél a tiltásnál, illetve e tiltottság gyámoltalan elfogadásánál. Nemzeti felelősségérzet és nyitottság jellemezte mindig Pomogáts Bélát a Trianonról vallott felfogásában és megnyilatkozásaiban. „A némaság és elnémitottság persze nem jelentette és nem jelenthette, hogy a trianoni kényszerek fölött eltekintett volna a történelem – írja. – Egy veszedelmes sziklaszirtr akkor is hajótöréseket idéz elő, ha a térképek semmiféle jelzést nem adnak róla, sőt így még veszedelmesebb és pusztítóbb, még több áldozata van.”

Az áldozatok között vannak – a magyar nemzettel együtt – a szomszédos országok, amelyek uralma alá százezres, milliós magyar népesség rendeltetett. Román, szlovák, szerb „trianoni trauma” jelentkezett, mivel ezek a népek nem voltak felkészülve arra, hogy hatalmas tömegű kisebbséget kormányozzanak. A Habsburg Monarchia százados tapasztalatokat szerzett ezen a téren. Igaz, számunkra tragikus tapasztalatokat is, de éppen Pomogáts Béla könyve figyelmeztet újólá arra, hogy a Monarchia pozitív szerepet is játszott a különböző nemzeti kultúrák együttélésének biztosításában, az ehhez szükséges keretek fenntartásában. Ezzel szemben az új, többségi hatalmak Trianon óta egyvágtaiban a kisebbségi magyarság, egyáltalán a nemzeti vagy vallási kisebbségek elpusztítására törtek. Elegendő felemlíteni Romániát, ahol az elmúlt száz év alatt mintegy két és fél millió embert űztek el az országból. Legelőbb, még a múlt század végén

a dobрудzsai törököket, tatárokat, bolgárokat, akiknek a lélekszáma elérte a félmilliót. A második világháború idején 1941-ben, saját „rendezésben” több százezer zsidót megszároltak le, a többit a háború után „békés eszközökkel” kényszerítették az ország elhagyására. A zsidóság lélekszáma elérte a nyolcszázszázötvenet, ma alig húsz ezer. Ugyanennyi német került 1918 után román uralom alá; manapság százazren sincsenek. Őket kétszeresen adta el Bukarest: előbb kényszermunkára Oroszországnak, majd márkáért Németországnak. És még nem szóltam az 1918 után Erdélyből kényszerűen távozott kétszáz ezer magyarról. Arról statisztika nincs, hogy mennyivel apasztotta Erdély magyarságát az üldözés a második világháború után. A békés etnikai tisztogatásoknak kedvezett a nemzetközi helyzet. A nyugati hatalmaknak nem volt módjuk vagy szándékuk arra, hogy megakadályozzák nyolc vagy tíz millió német elűzését szülőföldjéről, Csehországból, Lengyelországból és Kelet-Poroszországból. Ebben a pokoli zűrzavarban, ebben a felülről irányított modern népvándorlásban megrokkant a népek erkölcsi érzéke, uralkodóvá lett a xenofóbia. Pomogáts Béla szomorúan észleli a román közszellem balkáni torzulásait, egyebek között a történelmi okok folytán kialakult „hagyományos idegengyűlöletet”, amelynek szenvedő alanyai napjainkban az erdélyi magyarok.

Nem lett volna más megoldás a Kárpát-medencében az első világháború után? Pomogáts Béla következetesen ismétli az utóbb mind jobban tudatosodó igazságot, és fejtegetéseivel hozzájárul ahhoz, hogy ez a felismerés elmélyüljön. Ezzel pedig hetven esztendő magyar önfeladással dacol: „A nyugati hatalmakra – írja – valójában egy antidemokratikus területszerző sovinizmus erőszakolta rá a maga akaratát. Ezeknek a hatalmaknak, ha valóban a kölcsönös európai kengesztelődés és együttműködés lehetőségét kívánják létrehozni, igazából egy minden érdekelt számára elfogadható kölcsönös kompromisszum kialakítására, ha tetszik kikényszerítésére kellett volna törekedniük. Ez a kompromisszum azt jelentette volna, hogy Magyarország megmarad etnikai határai között, nagyjából abban az értelemben, ahogy ezt a Teleki Pál nevéhez fűződő emlékezetes etnográfiai térkép rögzítette.”

Nem maradt meg, és megint Pomogáts Bélát hívom tanúságra, hogy emiatt vált annyira viszályok színterévé Közép-Európa, ezért hatolhatott be ide előbb Hitler, majd Sztálin. Mindezt a térség országainak egyszer már józanul, hatalmi éhség és kisebbségügyi alázkodás nélkül végig kellene gondolniuk ahhoz, hogy valóban együttesen léphessünk vissza a nyugati nemzetek sorába. „Trianon a közép-európai egységfolyamatok egyik legnagyobb akadály volt – sommáz Pomogáts – a lassanként mégiscsak kibontakozó európai egységülésnek éppen ezért félre kell söpörnie Trianonnak mindazokat a követelményeit, amelyek a jogtalanságok és kisebbségellenes diszkriminációk forrásai lettek.”

Ennek a tanulmánynak a kelte 1992. szeptember. Megjelent a Tiszatájban. Az elmúlt három év drámaian igazolta Pomogáts Béla felismeréseit és jóslatait.

Napi időszerűségénél mindenkor mélyebbre hatol Pomogáts Béla a maga látteleleink elkészítésekor. Tekintetbe veszi a térség kétféle kulturális hagyományait. Közép-Európát nemcsak a történelem cezúrája vágta ketté a második világháború után, de a szovjet birodalom katonai erővel jelzett tényleges határain belül erőteljesen érvényesült a nyugati és keleti kereszténység törésvonalai is. Elegendő, ha arra utalok, hogy míg az 1945 utáni felkelések mind e törésvonalaltól nyugatra estek (Berlin, Pilsen, Poznan, Varsó, Budapest, Prága), addig ettől keletre, a bizánci kultúrkörben másfajta nemzeti magatartások jellemezték négy évtized vazallus történelmét. Ebben a kultúrkörben – Pomogáts találó megállapítása szerint – „az egyén alávetettsége és a hatalom mindenhatósága játszotta a főszerepet”.

Lehet-e szomorúbb sorsa egy országnyi tájnak, mintha beszorítják e két ellentétes kultúrkör közé? Erdélyről beszél Pomogáts Béla mindkét könyve, akkor is, ha világtörténelmi távlatból érkezik meg Kolozsvárra, és akkor is, ha a kis erdélyi haza belső, irodalmi helyzetét, gondjait és távlatait világítja meg. Szerzőnk beavatottságát igazolja, hogy minden sorskérdésről hiteles, időálló véleményt mondhat. Kezdve a kisebbségi polgárosodás folyamatával, illetve elgáncsolásával 1918 után, éppen úgy, mint napjainkban; a többségi román stratégia színeváltozásairól, de lényegi változatlanúságáról; a látszat-engedmény Magyar Autonóm Tartományról vagy éppen a magyar–román alapszerződés buktatóiról.

Milyen időszerű lett az, amit 1993-ban írt le, most, amikor a román diplomácia – szokásos ravaszágával – olyan „történelmi megbékélési kiáltvánnyal” szeretné elkáráztatni a csupán önos érdekeit tekintő Nyugatot, amelynek egyetlen kárvallottja az erdélyi magyarság lenne. A román kormányzat az elmúlt 45 esztendőben újra meg újra ismételte ezt a taktikát: kezet nyújt Magyarországnak és a látszólagos béke burka alatt újabb, halálos szorításokkal űzi ki a magyarságot anyagi, hivatali, kulturális hadállásai-ból. Ha megírják egyszer a magyar–román kapcsolatok újkori történelmét, megdöbbenve észlelheti az utókor, hogy ebbe a csapdába egyképpen beleesett annak idején a Tildy Zoltán korszaka, majd a Rákosi Mátyásé, aztán a Kádár Jánosé és a Grósz Károlyé. Még Nagy Imre sem tudott szabadulni a magyar áfium csábításától: bizonyosság erre levelezése Gheorghiu-Dej román főtítkárral 1953-ban. Nem arról van szó, hogy a magyar politikusok ki akarták szolgálni a román nacionalizmus asszimilációs politikáját, hanem egyszerűen nem tudatosodott bennük, hogy másmilyen politikai erkölcs képviselőivel ülnek le tárgyalni. Nem értették meg a balkáni, levantei politizálás lényegét.

Pomogáts Béla könyveiben, közéleti publicisztikájában újra meg újra figyelmeztet erre a „balkáni veszélyre”; teszi ezt azzal a tiszta szándékkal, hogy megóvja a mindenkorai magyar kormányzatot az újabb csapdaktól. De mikor a magyar nemzeti felelősségről szól, ezt soha nem más népek ellen teszi, hanem a méltányos kiegyezés igényét fogalmazza meg, magyarként és európaiként.

*Erdélyi tükrök* című könyvében az irodalomtörténész és kritikus az irodalomról szerzett munkáit, illetve az eddig meg nem jelent dolgozatait fogta egybe. A történelmi és társadalmi háttér előtt tisztán állnak az erdélyi magyar irodalom erővonalai. Mintha csak illusztrációi lennének az erdélyi magyar kisebbségi sorsnak. Kós Károly, Bánffy Miklós, Horváth Imre, Dsida Jenő, Szabédi László, Horváth István, Méliusz József, Kányádi Sándor, Székely János és Szilágyi Domokos pályaképét vetíti elénk, mindegyik íróról, költőről a lényegét összefoglaló, sommás összegezést nyújtva. Ezt egészítik ki az alkalmi írások erdélyi írókról, költőkről, továbbá két alapvető tanulmány az erdélyi gondolatról és ennek irodalmi megtestesüléséről.

Itt sem kényszerül utólagos kiigazításokra. Legfennebb bővítésre. Amit Szabédi Lászlóról 1973-ban elmondott, annak érvényességét nem kérdőjelezte meg az eltelt idő. Hasonlóképpen a többi alkotó esetében sem. A magyarázat nyilván az, hogy Pomogáts Béla, az irodalomtörténész nem a napi időszerűsége, hanem az alapvető értékekre figyel.

Munkamódszerét egyik fontos tanulmányánál érhetjük tetten. Bánffy Miklósról 1987-ben írt tanulmányt, 37 évvel az író halála után. Az öt fejezet sorában az elsőben megindokolja, hogy miért támadt jogos, természetes érdeklődés az író-politikus iránt, oly hosszú hallgatás után. A következő fejezetben felvázolja Bánffy életrajzát 1918-ig, bemutatva a főispánt és az irodalomszervezőt, a budapesti Nemzeti Színház és Opera intendánsát, a modern művészi kísérletek pártfogóját. Megint Bánffy politikai tevé-

kenysége kerül előtérbe a harmadik fejezetben. Külügyminiszter, akinek része van a soproni népszavazás elrendelésében a nagyhatalmak részéről; diplomáciai pályájának fontos epizódjait sorolja fel a szerző, majd hazatérését Erdélybe, ahol az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője, a marosvécsi találkozók egyik elindítója, a polgári haladást istápoló igazi nagyúr. Negyedik fejezetében a tanulmány Bánffy fő művét, a trilógiát elemzi. A biblikus című mű (*Megszámláltattál*, 1935, *És híjával találtattál*, 1937, *Darabokra szagattatol*, 1940) a magyar arisztokrácia Ferencz József-i korszakának hiteles krónikája, amelyik hosszú mellőzöttség után, Bánffy személyével együtt tért vissza az érdeklődés fénykörébe. Végül – ötödik fejezetként – a bonchidai gróf 1944 utáni életszakaszát mutatja be Pomogáts Béla: újabb munkáit, szerepét az újrainduló irodalmi életben az Utunk szerzőjeként, küzdelmét azért, hogy az erősödő proletkult ne szorítsa le végképp a pályáról. Ettől még Gaál Gábor támogatása sem tudja megoltalmazni, nem is szólva arról, hogy a dogmatikus kultúrpolitika nemsokára Gaált is félreállítja. Bánffy Miklós Budapesten hal meg, 1950-ben, szegénységben. A nagyúr, aki mecénási arisztokratizmussal támogatott minden értékes erdélyi magyar kezdeményezést, támogatók nélkül marad utolsó éveiben. Ez önmagában erdélyi sorstragédia.

Pomogáts Béla a veszélyek, az igazságtalanságok tudatában sem válik soha a magyar elfogultság foglyává. Az erdélyi magyar irodalomról szólva nem mulasztja el jelezni a rokon román törekvéseket, a megbékélési kísérleteket, tisztelettel szól a magyar irodalom román tolmácsairól. De ennél még szélesebb horizontot jár be a tekintete. Az erdélyi irodalom legfontosabb műveit a mai világirodalom áramlataiba helyezi bele. Mikor például Méliusz József *Tranzit kávéház* című munkájáról beszél, akkor a törvénytelenések, koncentrációs táborok, politikai gyilkosságok nemzetek fölött találkozó irodalmának fontos alkotóit is megidézi: Lengyel Józsefet, Paul Gomat, Danilo Kišt.

Kettős szellemi térnek nevezi Pomogáts Béla azt a kicsiny földrészt, amelyen az erdélyi magyar irodalom elhelyezkedett. Nevezték ezt Közép-Európának, Kelet-Európának vagy éppen Közép-Kelet-Európának. Szellemi síkon Erdély mindenkor Közép-Európa volt, és ez maradt „keleti” korszakában is. Az irodalom bizonyította erőteljesebben, mint a politika. Pomogáts Béla e két újabb könyve, miként egész munkássága ezt az örökséget tudatosítja magyarokban és nem magyarokban egyképpen.

*Béka György*